

Ўзбек халқи кўп минг йиллик тарихнинг муайян бир даврларида чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашларида юз минглаб одамлари ва бойликларидан айрилди. Кўп шаҳар ва қишлоқлар вайронага айлантилди. Аммо халқимиз ўтмиш замонларда қоризм ва шўро давлатининг 130 йиллик ҳукмронлиги давридагидек қиргин-барот, талон-тароҷ ва азоб-уқубатларни бошидан кечирмаган эди. Босқинчилар ўлкани қонга белаб, ўз хоҳиш ва режаларига монанд тарзда янги шаҳар ва қасабаларни, темир йўллар ва саноат қорхоналарини қуриб, ўлкада мустақкам ўрнашиб олдилар. Юз минглаб одамларини қўчиртириб келиб, серунум ва обод ерларни эгалладилар. Олтин, газ, қўмир ва бошқа қилма-қил табиий бойликларни ўзлаштириб турдилар. Айни маҳалда ўзбеклар Россияда юзага келган урушларнинг гирдобига ҳам тортилдилар. Хусусан, Биринчи ва Иккинчи жахон урушлари шулар жумласидандир.

XX аср ибтидосида нуфузли давлатлар ўртасида дунёни қайтадан тақсимлаб, эгаллик қилиш мақсадида бошланган ўзаро қураш охири-оқибатда 1914-17 йилларда қенг қулоқ ёйган Биринчи жахон урушига олиб келганди. Унда 1,5 миллиард аҳолини қамраб олган 38 давлат қатнашди. Улар бир-бирига душман икки қуруҳдан ташқил топганди: бир томонда Англия, Франция ва Россия, иккинчи томонда эса Олмония, Австрия ва Венгрия бошқилиқларида тузилган қарбий иттифоклар.

Даставвал Европада аланга олган уруш сўнроқ Узоқ ва Яқин Шарқ, Африка, Атлантика, Тинч ва Хинд уммонлари бўйлаб тарқалди. Уруш қаракатларида 1914 йили 480 дивизия қатнашган бўлса, 1917 йилда у 889тага етди. Қанг майдонларида 10 милён қиши қалок бўлди, 20 милён қиши дунёдан қўз юмди. Қор ҳуқумати урушда қетма-қет мағлубиятга учраб, ўн минглаб аскарлари ўлдирилди ва ярадор қилинди. Урушнинг ақс қадоси Туркистон ўлкасини ҳам қамраб, оғир қиёсий ва ижтимоий-иқтисодий вазиятни янада қесқинлаштириб юборди. Қор ҳуқумати уруш бақонасида мустақлақчилик қиёсати ва миллий зулмга зўр берди. Хусусан, ўлкадан фронтга ёрдам тариқасида 41 милён пуд пахта, 3 милён пуд пахта ёғи, 200 милён пуд совун, 70 минг бош от, 1279 бош туя, 300 минг пуд қўшт, 474 минг пуд қалиқ, 270 арава, 1344 ўтов, қўп миқдорда озик-овқат маҳсулотлари, қуруқ мевалар Россияга олиб қетилди. Биргина 1915 йилда қақат Сирдарё ва Еттисув вилоятларидан бир милён бош қўй жўнатилди. Оқибатда ўлқанинғ ўзида озик-овқат, қийим-қечак, газлама ва қурилиш усқуналарининг нархи жуда ошиб қетди. Масалан, газламалар нархи 300-400, қийим-қечаклар 200-300 фойзга қўтарилди. Фаргона водийсида илқари 15 сўм турадиған отнинг нархи 100-200, 5 сўмдан ошмайдиған қўйнинг нархи 30-35 сўмга қикди. Турли солиқ ва йигинларнинг қажми ҳам қўтарилиб, меҳнатқаш омманинғ ақволи ниқоятда оғирлашди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийин қўшимча солиқ олиш жорий қилинди. 1915 йил январидан бошлаб ақолига (қарбий қизматни ўтамағанликлари эвазига) даромадлардан қўшимча 21 фойз солиқ қилинди. Қор ҳуқумати асирга тушған 150 минг қишини Туркистонга қўчириши ҳам иқтисодий қажтнинг оғирлашишига олиб қелди. Оқибатда озик-овқат етишмовчилиги орқасида ўзбекларнинг торқаетған азобига азоб қўшилди. Болтиқбўйи, Польша ва бошқа жойлардан қўчирилған 70.000 қиши ҳам Туркистонга жойлаштирилди. Қўчириб қелтирилғанлар олмонлар, австрияликлар, венгерлар, поляқлар, қечлар, латишлар, словақлар ва бошқа миллатлардан ташқил топған эди. Қар томонлама таланған туб ақоли қулогига қарзга ботиб, қонавайрон бўлди. 1916 йилги маълумотга қўра, деҳқонларнинг бўйнидаги қарзи ўз қамонаси учун жуда қатта маблаг — 156,7 милён

сўмни ташкил этган. Ўлкадаги кашшокликни ва унинг окибатларини шоир Завкий шундай тасвирлайди:

Кахатчилик бўлди, бу Фаргонамизда
Топилмас парча нон вайронамизда.
Ўлим хавфи ўраб кишлокларни,
На кишлоку жибоз овлокларни.
Кирилди канча одамлар вабодан,
Нишона колмади мехру вафодан.

Мана шундай чидаб бўлмас шароитда 1916 йил 25 июнда император Николай IIнинг имзоси билан “Империядаги рус бўлмаган эркакларни харакатдаги кўшин худудидаги мудофаа иншоотлари ва харбий алока йўлларини куриш ишларига, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган хар кандай юмушларига жалб килиш хакидаги” фармони эълон килинди. Унга кўра Туркистон генерал-губернаторлигидаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркаклар Россияга жўнатилиши керак эди. Бу фармон туб ахоли орасида “мардикорликка олиш” ибораси билан кенг таркалди. Аслида у “ишчи батальони” маъносини билдирарди. Сафарбар этиладиган одамларнинг сони эса куйидагича белгиланди:

Фаргона вилоятидан — 51.233 киши; Сирдарё вилоятидан — 60.000 киши; Самарканд вилоятидан — 32.407 киши; Еттисув вилоятидан — 43.000 киши; Каспий вилоятидан — 13.830 киши. Хаммаси — 200.470 киши.

Минглаб ишга яротки кишиларнинг олиб кетилиши кўп оилаларнинг бокувчисиз қолишларига олиб келди. Бир умр четга чиқмаган одамларнинг узок ва совук жойларга юборилиши махаллий халк учун гайритабиий бир хол, дахшатли фожеа эди. Хатто, ҳукумат мардикорлик ноқобил кишиларни тўгри жанг майдонига олиб кетади, деган сўзлар халкни янада каттиқроқ ташвишга солди. Булардан ташкари сафарбар этиш — хосилни, хусусан пахтани териб олиш вақтига тўгри келди. Шу боис уни амалга ошириш дехконларни даромаддан тамомила махрум килди. Улар эса мана шу пахта хисобига банк ва судхўрлардан олган қарзларини узишга умид боғлаган эдилар.

Ўн минглаб кишиларни тўплаш ва жўнатишга мутлако тайёргарлик кўрилмай, фармон тўсатдан пайдо бўлди. Халкнинг узок жойларга бориши учун моддий имконият мутлако йўқ эди. Буни кейинчалик Россия Харбий вазири ўринбосари А.П.Фролов ҳам тан олган эди: “Туб ахоли ва маъмурият бегона жойларга мардикорларни жўнатишга тайёр эмас эди, аммо шунга карамай бу ишга шошилиш равишда киришилиши катта тартибсизликни юзага келтириб, кон тўкилишига ва курул ишлатилишига сабаб бўлди”.

Император фармони мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм гирдобидида эзилиб ётган халкнинг бош кўтаришига олиб келди. 1916 йил 4 июлда Самарканд вилоятига қарашли Хўжанд шаҳрида оломон билан аскарлар ўртасида тўкнашув бўлиб, улардан бир нечтаси ўлдирилди. Шундан кейин вилоятнинг деярли барча туманларида халк кўзголонлари кўтарилиб, “мардикорликка бермаймиз”, “очмиз” ва “урушга бормаймиз”, деган азму қарорга келдилар.

Кўзголон, айниқса, Жиззах шаҳри ва уездида кизгин тус олган эди. Абдурахмон Абдужабборов, Назирхўжа, Мулла Махамат Райим, Шарифбойвачча Худойбердиев, Бобобек Абдужабборов ва бошқалар кўзголонга бошчилик килдилар. Кўзголон шиддатли ўтиб, тўкнашувларда чор маъмуриятининг вакиллари ва аскарлари

ўлдирилди. Халк озодлиги учун кураш Жиззах уездининг 22 туманига ёйилди. Бу кураш Сирдарё вилоятида ҳам кенг кулоч отди.

1916 йил 11 июлда Тошкент шахрида биринчи бўлиб ўзбек аёллари чоризм сиёсатига карши кўзголон кўтаришди. Уларга эркаклар ҳам кўшилиб, 2000-3000 кишилик оломон темир-терсак, тош ва кўлга илинган нарсалар билан куролланган холда Эски шахар полиция бошкармасига хужум килди. Ёрдамга етиб келган аскарлар билан тўкнашувда бир аёл ўлди, иккинчиси жарохатланди. Эркаларнинг орасида ҳам ўлган ва жарохатланганлар бор эди. Кўзголон вилоятнинг бошка жойларида ҳам кўтарилди. Галаён Андижон, Маргилон, Наманган, Кўкон шахарлари ва атрофдаги кишлокларга кенг таркалиб, Маргилон шахрининг ўзида кўзголончилар сони 20-25 мингга етган. Бундай шиддатли харакатлар водийнинг деярли барча туманларида кечиб, уларда аёллар ҳам катнашдилар. Хуллас, озодлик кураши ўн мингларча кишини жалб этди. Шунини айтиш лозимки, бу курашларда туб ахоли билан бирга тожик, козок, киргиз ва туркманлар катнашиб, бирдамлик намуналарини намоеён килдилар. Бу ҳақда хозирги Тожикистон, Козогистон, Киргизистон, Туркменистон худудларида кўтарилган халк кўзголонлари гувоҳлик беради.

Гоят кенг ёйилган 1916 йилги кўзголонларни бостириш учун чор ҳукумати 14 батальон, 33 казак харбий бўлими, 42 артиллерия ва 69 пулемёт жалб килгани маълум. Зобит ва аскарлардан 97 киши ўлдирилиб, 86 киши яраланди ва 76 киши эса дараксиз йўқолди. Шахар ва кишлоклар вайронага айлантилди. Айникса, Жиззах шахри остин-устун килиниб, харобага юз тутган эди. Бу фожеа халк оғзаки ижодида ҳам ўз аксини топган:

Тахта кўприк битдими?
Николай пошоҳ ўтдими?
Жиззах шахрини вайрон
Килиб муродига етдими?
Ош кади, палов кади
Томга чикиб дод айлади.
Намозгоҳни аскар босиб,
Жиззахни вайрон айлади.

Фаол кўзголончиларнинг мол-мулки мусодара килинди. Масалан, Жиззахда 2000 гектар унумли ер давлат фойдасига тортиб олинди.

Кўзголончилардан 3000 дан ортик киши терговга тортилиб, шафкатсизларча муносабатда бўлинди. Хибсга олинганлар орасида аёллар ҳам бор эди. Махбусларнинг аянчли ахволи хақида рус аёли Коршунова шундай ёзади: “Тошкент камокхонаси ховлисида очликдан ўлган фаргоналикларнинг мурдаларини кўплаб араваларга солиб кўйилганлигини кўрдим. Сўнгра махбуслар жойлаштирилган камокхона ертўласига тушдик. Бу ерда одамлар калашиб ётганидан оёк босишга ҳам жой топиш кийин эди. Бизни эркак ва аёлларнинг кир босган орик ва заъфарон юзлари, кўркув ва шу билан бирга нафрат билан бокувчи кўзлари хаяжонга солди. Ёши улгайган бир аёл менинг оёгимдан тутиб, ёш ва гамга тўлган кора кўзлари билан бокканча, нималарнидир гапирди. Бирок мен тил билмаганлигим боис унинг хўнграб йиғлаган холда айтган сўзларини тушунмадим. Мен эски чопонидан бир тутам пахтани юлиб олиб чайнаётган бир новча кишини кўрдим. Одамлардан баъзилари эса кўлларини кемираётган эди. Махбуслар орасида кўпчилигининг нафас олиши сезилмас, афтидан улар жон бериш

арафасида эдилар. Махбуслар орасида эс-хушларини йўқотиб кўйганлар ҳам бор эди". Мазкур сатрларни кўз ёшларисиз ўкиб бўлмайди, албатта. Мустамлакачилар шунчалик ёвуз бўлишганки, хатто эркак ва аёлларни бир хонага камаб кўйишгача борганлар. Бундай фожеа ҳеч қаерда ҳеч қачон содир бўлган эмас. Кўзголон катнашчиларидан 347 киши осиб ўлдиришга, бир неча юз киши узок муддатли камок ва сургунга ҳукм килинди. Шу тарика кўзголон шафкатсизларча бостирилди. Чор маъмурияти императорнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини бажаришга киришди. Эндиликда оммавий равишда жазолаш ва ўлдиришлар, очлик таъкиблардан тинкаси куриган ва толиккан халқнинг фармоннинг амалга оширилишига қаршилиқ кўрсатишга холи қолмаганди. Шунга карамай мардикорликка олиш жуда кийинчилик билан кечди. Белгиланган 200.470 киши ўрнига 120 мингдан ортиқ одам сафарбар этилди. Улардан 101600 киши Россиянинг Европа қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилди. 10 мингдан зиёд киши Туркистон ўлкасида ишлатилди. Мардикорларнинг аниқ ўрнашган жойлари қуйидагича бўлган: Москва, Петербург, Рязан, Тула, Орел, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинок, Нижний Новгород, Козон, Самара, Перм, Екатеринбург, Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринбург, Одесса, Запарожье, Керч, Тбилиси, Ботуми ва бошқалар. Усти юпун мардикорлар харбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темир йўл қурилишларида, ўрмонларда ва айрим нуфузли кишиларнинг хўжалиқларида ишлатилди. Улар очлик, хўрлик ва машаққатли меҳнатдан кўп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Кўпчилик силласи куриб касалланди ва ҳаёт билан видолашди. Бундайин зулм оғзаки ижодида ҳам ўз тажассумини топган:

Поезднинг гилдираги,
Ўтхонаси билан дўнгалаги,
Двинскага кетишди.
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинскага кетмас эди.
Двинскага кетгазган,
Николай золимнинг замбараги.
Двинскага йўл бўлсин,
Қарагайзоринг кул бўлсин.
Йигитларни кийнаган,
Николайинг йўк бўлсин.
Сўк ошингни ичмайман,
Этигимни ечмайман,
Қорда қарагай кесганман,
Ҳеч ҳақимдан кечмайман.

Қуч ва холдан тойган мардикорлар 1917 йилда чор ҳукумати ағдарилгандан кейин ватанига қайтгандилар. Шундай қилиб, Биринчи жахон уруши вақтида ўзбек халқи аёвсиз таланди ва эзилди. Мардикорликка олинган одамларнинг талай қисмидан, беҳисоб бойликларидан айрилди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2003 йил 19-сонидан олинди

